

II. A japán gazdaság háború utáni gyors növekedése

A megszállás évei – reformok és stabilizáció (1945–1952)

OZSVALD ÉVA

A második világháború a csendes-óceáni térségben, 1945 augusztusában akkor ért véget, amikor a Hirosimára és Nagaszakira ledobott atombombák után Hirohito császár bejelentette, hogy Japán leteszi a fegyvert. A kapituláció után két héttel Japán elvesztette függetlenségét, és katonai megszállás alá került. Ez a korszak 1952 júniusáig tartott.

Japán formálisan a szövetséges hatalmak, ténylegesen azonban az Egyesült Államok megszállása alatt állt. Az okkupáció célja a legyőzöttség tudatosítása, a demilitarizálás és a jóvátételi szállítások elindítása mellett a japán társadalom és gazdaság intézményeinek mélyreható reformja volt. A megszállás kezdetén szinte teljhatalommal rendelkező Douglas MacArthur tábornok¹ és stábja radikális rendszer-átalakításba kezdett Japánban. E történelmileg is páratlan feladat indoklásában a fő érv az volt, hogy a fejlett nyugati országokra jellemző politikai-társadalmi viszonyok meghonosítása – ideértve a gazdaság demokratizálását is – lesz a legjobb ellenszere az esetlegesen újraéledő agresszív nacionalizmusnak. MacArthur és környezete optimista volt abban a tekintetben, hogy a szabadság, az individualizmus, a szabad vállalkozás és a verseny klasszikus amerikai eszményei termékeny talajra hullnak Japánban. Ez a világnézet ráadásul sajátosan keveredett a New Deal-i gazdaságpolitika akkor még friss élményével, az állami beavatkozás lehetőségeibe és hasznosságába vetett meggyőződéssel. A megszállási politika kidolgozói és végrehajtói Washingtonban és Tokióban egyaránt biztosak voltak abban, hogy Japán ideológiai és intézményi „felszabadítása” és amerikanizálása – ha kell, akár diktatórikus eszközökkel – az, ami legjobban szolgálja az Egyesült Államok, sőt a kelet- és délkelet-ázsiai régió egészének érdekeit is.

¹ Douglas MacArthur tábornok titulusa: a szövetséges erők főparancsnoka (Supreme Commander of Allied Powers, SCAP).

Politikai reformok

A politikai demokrácia alapjául szolgáló legfontosabb reformokat rendkívüli gyorsasággal, már a megszállás első néhány hónapjában bevezették. Felszámolták a titkosrendőrséget, a politikai foglyok ezrével szabadultak ki a börtönökből, érvénybe lépett a szólás- és gyülekezési szabadság, a szakszervezetek és a baloldali pártok szervezését engedélyezték, sőt bátorították, választójogot kaptak a nők is, angol mintára átszervezték a parlamentet, a vallást leválasztották az államról, és nagyszabású oktatási reformba is kezdtek. A háborús bűnösök Japánban is bíróság elé kerültek. A tisztogatások következtében ezrek veszítették el vezető beosztásukat az állami hivatalokban és a nagyvállalatokban.

A vezetőcserét azonban nem sikerült következetesen végrehajtani, különösen vidéken. Nem véletlen, hogy a háború utáni első, 1946-os választást a konzervatív párt politikusai nyerték,² noha nekik jóval nehezebb volt bizonyítaniuk az elhatárolódásukat a múlt rendszertől, mint a szocialistáknak vagy a kommunistáknak, viszont professzionális szervezési gyakorlattal rendelkeztek. A csalódott baloldali politikusok egy része így a szakszervezeti mozgalom élére állt. Nulláról indulva, néhány év alatt a szakszervezetek taglétszáma elérte a hétmilliót, tevékenységük pedig a harcos politizálás irányába tolódott el.

Japánban (a második világháború után szintén katonai megszállás alá került Németországtól eltérően) a szövetséges erők hatalmukat nem közvetlenül, hanem a szabad választások után megalakuló japán kormány(ok) közbeiktatásával gyakorolták. Az intézményi reformokról szóló döntéseket tehát formálisan a japán parlament hozta – sokak meglepetésére alapvetően pozitív, kooperatív hozzáállással. Ezt az okkupáció hatékonyságának sokat segítő tény az azonban ki kell egészíteni azzal, hogy olyan esetekben, amikor lényeges kérdésekben eltért szövetséges erők legfőbb parancsnokságának és a japán kormány véleménye a vitás tételek eldöntésében, a tényleges hatalmi erőviszonyok nyomban egyértelművé váltak.³

A politikai átalakulás egyik fontos mérföldköve volt az 1947-es új alkotmány elfogadtatása a vonakodó japán törvényhozással. Az új alkotmány betűjét és szellemét (kivéve a nevezetes 9. paragrafust, a hadviselésről való egyszer és mindenkorra lemondást) a japánok többsége nem érezte a sajátjának. A liberalizmusnak és az individualizmusnak megjelenítése az alaptörvényben szöges ellentétben állt a tradicionális japán mentalitással, amely az egyéni érdekeket és jogokat a csoport, a nemzet érdekei alá rendeli.

² Az 1946-os választást a korábbi Szejjúkai Párt politikusai által alapított Liberális Párt nyerte, amely 1955-ben összeolvadt a Japán Demokrata Párttal, ebből jött létre a Liberális Demokrata Párt (LDP), amely azóta is (két rövidebb megszakítással) kormányozza a szigetországot.

³ Ez számos alkalommal megtörtént – Josida Sigeru miniszterelnök, aki a megszállás éveitől kezdve az amerikaiak megannyi átgondolatlan javaslatát.

Az agrárreform

Az agrárreformmal MacArthur tábornok elkönnyvelhette a megszállás társadalom-átalakító küldetésének első, sok elemző szerint egyben legjelentősebb sikerét. A földreform fő iránya a tulajdonviszonyok radikális átalakítása volt. A föld azok kezébe került, akik megművelték. A távollévő földbirtokosok osztálya gyakorlatilag megszűnt, a földet bérlő szegényparasztok létszáma pedig összezsugorodott. A korábbi bérlők közel kétharmadából kisbirtokos gazda lett. A földreform jelentőségének értékelésekor figyelembe kell venni azt, hogy ebben az időben az agrárium nagy súlyt képviselt a japán gazdaságban. A háború végén a mezőgazdaságban dolgozók az összes foglalkoztatottnak több mint a felét tették ki. Az 1950-es évek elejéig a parasztság volt a legnagyobb társadalmi osztály.

A feudalizmus maradványainak megszüntetése a japán vidéken gyorsan és lényegében konfliktusmentesen zajlott. A téma szakértői szerint az agrárreform sikeréhez nagymértékben hozzájárult az, hogy azt nem csak „kívülről” és „felülről” kezdeményezték. A japán fél is egyértelműen a vidék változására voksolt, hiszen már az 1920-as évek vége óta érlelődött a helyzet az önmagát túlélő, gyenge hatékonyságú rendszer felszámolására. A japán kormány és szakértői az amerikai főparancsnoksággal együtt dolgozták ki és hajtották végre az új tulajdonviszonyok és egyéb átalakítások terveit.

A földreform többek között az inflációnak is köszönhette, hogy nem volt szükség a birtokok elkobzására, azaz a kisajátítás és az új tulajdonosok megjelenése a pénzügyi tranzakciók szempontjából is formailag rendezetten mehetett végbe. A japán parlament olyan törvényt fogadott el, amely kötelezte a földbirtokosokat, hogy földjeiket kínálják fel a kormánynak megvételre. Az így állami tulajdonba kerülő földeket a következő lépésben a korábbi bérlők vásárolhatták meg. Mivel a nominális árak e tranzakciók során nem változtak, az új tulajdonosok majdhogynem ingyen jutottak a földhöz. A földbirtokosoktól földet bérlő parasztként a háború előtt és alatt felhalmozott súlyos adósságokkal is küszködtek. A hiperinfláció ennek az adósságtehernek az elolvasztását is megoldotta.

A reformok eredményeképpen a japán parasztság életkörülményei ugrásszerűen javultak. A japán falvak lakosainak többsége tulajdonos-kisgazdává vált. A jövedelmek eloszlása a történelmi szélsőséges egyenlőtlenségek után jóval kiegyenlítettebbé vált. A japán vidék évszázados tradíciói elhalványultak, beindulhattak a modernizációs folyamatok, amelyek pozitívan járultak hozzá a későbbi gazdasági fejlődéshez. A japán kisbirtokos földművelők politikailag a konzervatív irányultságú Liberális Demokrata Pártban (LDP) találták meg érdekeik legjobb képviselőjét, és évtizedeken keresztül a leglojálisabb szavazói maradtak a pártnak. Többek között ez is hozzájárult a politikai stabilitáshoz és ahhoz, hogy az LDP évtizedeken keresztül uralkodó kormánypárt tudott maradni.

A túlzott gazdasági koncentráció csökkentése

Az iparban és a kereskedelemben, ahol a demokratizálás egyet jelentett a dekoncentrációval, egészen más volt a helyzet: ott az intézményi transzformációt csak kívülről és felülről, Washingtonból és a szövetséges erők főparancsnokságáról kezdeményezték. A zaibacuk szétbontása és a nagyvállalati monopóliumok megszüntetése éppen ezért bonyolult, ellentmondásokkal terhes feladatnak bizonyult.

A második világháborút megelőzően egy tucatnyi gazdag család kezében koncentráló, úgynevezett zaibacuk (pénzügyi csoportok, holdingok) uralták a japán gazdaságot: a nehézipar, a külkereskedelmi vállalatok és pénzügyi intézetek körülbelül fele a fennhatóságuk alá tartozott. Ezek a vállalatóriások horizontálisan úgy fogták át a gazdaságot, hogy az egyes holdingok az iparágak többségéből egy-egy szeletet birtokoltak. A holdingok nagyságát jellemzi például, hogy a Mitsui-csoport 1,8 millió embert, a Mitsubishi pedig egymillió embert foglalkoztatott.

A gazdasági hatalom túlzott koncentrációja jelentette talán a legnagyobb problémát a japán gazdaság megreformálásában és politikai rendszerének átalakulásában. A nagy vállalatcsoportokkal nemcsak az volt a gond, hogy versenyt korlátozó működésük összeegyeztethetetlen volt az angolszász gazdaságfilozófiával, hanem az is, hogy a zaibacuknak meglehetősen rossz hírük volt a világban: létüket és tevékenységüket, szoros kapcsolatukat a politikai vezetéssel egyenes összefüggésbe hozták a megelőző időszak japán gyarmatosításával és háborús agressziójával.

1945 októberének végén a szövetséges erők főparancsnoksága már rá is tette a kezét a 15 legnagyobb japán holdingra. Közülük négyen, a Mitsui, a Mitsubishi, a Sumitomo és a Yasuda igazgatósága világosan látta, hogy feldarabolásuk elkerülhetlenné vált, és ezért, hogy elébe menjenek az eseményeknek, maguk dolgozták ki reorganizációjuk végrehajtási tervét.

A dekoncentrációs program következtében az egy holdingba tartozó vállalatok és bankok önálló gazdálkodó egységgé váltak. Az érintett vállalatok részvényeit azzal a céllal kínálták széles körben vételre a piacon, hogy csökkenjen a tulajdon szélsőségesen magas koncentrációja. A korábbi zaibacu-tulajdonosok és legfelsőbb vállalati vezetők az elsők között voltak, akiket a tisztogatások során elmozdítottak a gazdasági élet befolyásos köreiből.⁴ Kisajátításra a zaibacuk szétbontásakor sem került sor, a tőketulajdonosokat vállalati kötvényekkel kompenzálták. A nagy jövedelemkülönbségek csökkenéséről – ami szintén szerepelt a szövetséges erők céljai között – a vagyonadó és az infláció gondoskodott.

A zaibacuk elleni első frontális támadás eredményeképpen a tulajdonosi és vállalatvezetési funkciók szétváltak, a tulajdon koncentrációja látványosan csökkent.

⁴ Az állásukat veszített vállalatvezetők eleinte a második vonalban vagy a kisebb vállalatoknál, bankoknál tevékenykedhettek, ám néhány év múlva már nagy számban tértek vissza a gazdasági elitbe.

A szövetséges erők tervei szerint azonban ez csak az első lépés volt a monopóliumok és kartellek felszámolása, a szabad verseny meghonosításának útján.

Az élbolyba tartozó legnagyobb ipari és kereskedelmi vállalatok után a következő kérdés az volt, hogy mi lesz a nagybankok sorsa, vajon célszerű-e azokat is kisebb egységekre bontva átszervezni. Erről azonban már az ügyben illetékes amerikaiak véleménye sem volt egyöntetű. A katonai parancsnokság pénzügyekért felelős részlege úgy vélekedett, hogy adott körülmények között a bankok dekoncentrációja tovább növeli a káoszt az infláció sújtotta gazdaságban. A közgazdasági részleg viszont a dekoncentrációnak a gazdaság minden területén következetesen végigvitt programja mellett szállt síkra. Elképzeléseik szerint a japán bankrendszert az amerikai Federal Reserve sémája szerint kellett volna átszervezni. Végül is a vita a fontolva haladók javára dőlt el, azaz a bankrendszer struktúrájában lényegi változás nem következett be a későbbiekben sem.

A versenytörvények elfogadtatása a japán parlamenttel és a nagyvállalatok további kisebb egységekre történő bontása azonban folytatódott, egészen 1948 elejéig. Ekkor következett be a fordulat a szövetséges erők politikájának céljaiban, aminek következtében a dekoncentrációs program végrehajtását felfüggesztették. Mielőtt azonban rátérünk annak elemzésére, hogy milyen okok hatására változtak meg ezek a célok, összefoglaló leírást adunk a realgazdaság 1945 és 1948 közötti állapotáról.

Realgazdaság, egyensúly és iparpolitika (1945–1947)

1945 őszen a japán lakosságnak és kormánynak szembe kellett néznie a nyolc évig tartó háború következményeivel: romokban heverő ország, éhezés, megsemmisült vagyonok, elégtelen termelési kapacitások és a hadigazdálkodás mechanizmusának összeomlása. Hónapokon keresztül a teljes bizonytalanság légköre uralkodott: senki sem tudhatta, hogy a szövetséges hatóságok meddig mennek el a megtorlásban, és hogy céljaik elérésére milyen eszközöket alkalmaznak. Így nem csoda, hogy az újjáépítés kezdetekor hiányzott az optimizmus lendületet adó ereje, kormányzatban és magánszektorban egyaránt. 1945–1946 telén a törvényesség és a rend szabályai a gazdaságban meglehetősen cseppfolyós állapotban voltak. Az időszak tipikus intézménye a feketepiac és a cserekereskedelem (barter) volt: aki amit csak tudott, élelmiszerre cserélt.

Mint ahogy arról már szó esett, a szövetséges erők főparancsnokságának fő feladata a társadalmi és gazdasági intézmények reformjának kijelölése és végrehajtásának kikényszerítése volt. Bár a túlélés biztosítására élelmiszer- és egyéb segélyszállítmányok rendszeresen érkeztek az Egyesült Államokból, a gazdasági újjáépítés konkrét kérdéseit azonban a főparancsnokság a japán kormány hatáskörébe utalta. A megszállás irányelveit tartalmazó első dokumentumok egyértelműen leszögezték, hogy a szövetséges erőket, így az Egyesült Államokat sem terheli az a kötelezettség, hogy a japán gazdaság talpra állását segítsék, hogy támogatást

nyújtsanak ahhoz, hogy a gazdasági rendet helyreállítva Japán elérje a háború előtti termelési vagy életszínvonal-mutatók akármelyikét.⁵ A szövetséges erők kemény vonala is azt az álláspontot képviselte, hogy a japán gazdaság növekedési képessége és lakosainak életszínvonala nem emelkedhet a vele szomszédos országok szintje fölé. Ez a kinyilvánítás az okkupáció büntető jellegét tükrözte: Japánnak viselnie kellett háborús tetteinek következményeit. Ebben a szellemben állították össze a jóvátételi szállításokra vonatkozó terveket is. Elkezdődött a fegyverek, a haditechnikai eszközök összegyűjtése, az iparvállalatok gépeinek, berendezéseinek leszerelése, amelyekért sorban álltak a japán katonai agresszió áldozatul esett ázsiai országok.

A japán gazdaságpolitikusok döntéseit nemcsak a megszállás sokkjából fakadó benuátlás és nagyfokú bizonytalanság nehezítette, hanem az a tény is, hogy a külkereskedelmi embargó nem szűnt meg a háború után sem. Japán importja és exportja még az 1940-es évek végén is csak a töredékét tette ki a háború előtt elért volumennek. A magáncégeknek nem lehetett közvetlen kapcsolata a külgazdasággal, minden külkereskedelmi tranzakció a szövetséges hatóságok engedélyéhez kötve, központosítva bonyolódott. A japán valutának csak eseti árfolyamai léteztek, továbbá a jennek a belső konvertibilitása is korlátozott volt.

A szövetséges hatóságok külkereskedelmet szabályozó, szigorúan korlátozó magatartása az egyike volt azoknak a legfontosabb tényezőknek, amelyek akadályt gördítettek az ipari termelés újraindítása és felfuttatása elé. A gyakori fennakadásokat az ipari termelésben elsősorban az import-energiához és más alapvető ipari nyersanyagok szűkössége okozta. A minimálisra, néhány száz millió dollárra korlátozott behozatal 1946–1947-ben döntő részt élelmiszerből állt.

A felsorolt korlátozó tényezők mellett kezdődött el a gazdaság helyreállítása. Az első feladat a hadiipari kapacitások átállítása békés célú termelésre és a legfontosabb iparágak rekonstrukciója volt. A hiánygazdálkodás azonban mindenre rányomta bélyegét, következménye pedig a feketepiac burjánzása és az infláció elszabadulása volt. A háborúkat általában hiperinfláció követi: ez alól Japán sem volt kivétel. A hadigazdálkodás éve alatt óriási mértékben eladósodott állam maga is hozzájárult az áremelkedések gyorsulásához. A háborús kiadások ugyanis a fegyverletétel után is folytatódtak. A leszerelt katonák járandóságait, a hadiüzemek hátra maradt követeléseit és kártérítéseket az államkassza rendre anélkül egyenlítette ki, hogy a kifizetésekre árufedezet lett volna. A bankhiteleken keresztül kiáramló pénz is gerjesztette az inflációt. E hiteleket formálisan azzal a céllal nyújtották, hogy a hadiüzemek polgári célú termelésre álljanak át, ám a valóságban ezek a pénzek jórészt a csőd szélén álló vállalatok megmentését szolgálták (*Adams, 1964*).

A japán gazdasági vezetés szeretett volna megszabadulni a hadigazdaság egyik kényszerű, de nem hatékony módszerétől, a hatósági árellenőrzéstől és a központi

⁵ Basic Initial Post-Surrender Directive to SCAP for the Occupation and Control of Japan – JCS 1380/15 1945. november 8.

anyag- és termékelosztástól. A főparancsnokság viszont – nyilvánvalóan a szervezetlenség és az infláció fokozódásától való félelmében – a fenti adminisztratív módszerek további alkalmazására utasította a japán kormányt. A vágató infláció (1946-ban a termelői árindex 365 százalék volt) megfékezésére azonban az árszabályozás és a jegyrendszer alkalmazása is hatástalannak bizonyult. Nem segített a hitelezés megszigorítása, a bankbetétek befagyasztása és az új jen bevezetése sem.

Ekkor már a megszállás felső szintű vezetése is hajlott arra, hogy mégis csak célszerűbb lenne határozottabban beavatkozni a japán gazdaságpolitikába, mindenekelőtt az infláció megfékezésének érdekében. Erről a főparancsnokságon belül nem volt egységes vélemény, egyaránt szóltak érvek a radikális fellépés mellett és ellen is. Végül a passzívabb magatartást szorgalmazó álláspont kerekedett felül. Nagy súllyal esett a latba az a felismerés, hogy számos rendszerváltási reform kivitelezését az infláció éppenséggel segítette. A hiperinfláció egyik hatása a pénzvagyonok gyors elértéktelenedése és a jövedelmek újraelosztása volt a társadalom különböző csoportjai között.

A szövetséges erők tehát sikeresek voltak számos intézményi reform megvalósításában, a hiperinflációval azonban nem tudtak mit kezdeni. Az állami túlköltekezés tovább folytatódott, ami nem csoda, mert maga a japán pénzügyminiszter is érvelt a költségvetési deficit fenntartásának szükségessége mellett. Indoklása szerint az 1945–1946-os infláció okai a háborús pusztítás, a vereség okozta pánik és az új rendre való áttérés kezdeti zűrzavarai voltak. Mivel az idő tájt Japánban munkanélküliség és súlyos kapacitáskihasználatlanság volt, megoldást szerinte csak az előremenekülés hozhatott, a gazdaság újraindítása, nem pedig a megszorításokra építő antiinflációs politika.

1947-ben egyrészt országos kampányban szólították fel a lakosságot arra, hogy növeljék megtakarításaikat, másrészt a kormány egy olyan szelektív iparfejlesztési programmal állt elő, amely azon az elképzelésen alapult, hogy ha néhány kiemelt ágazatban (elsősorban a kulcságazatnak tekintett szén-, vas- és acéliparban) sikerül a termelést felfuttatni, akkor a növekedés és stabilizáció egyszerre lesz megvalósítható. Hozzákezdtek annak az iparpolitikai koncepciónak a megvalósításához, amely az említett három iparág helyreállítására és kibocsátásának növelésére koncentrált az eszközöket. A tervhez az Újjáépítési Bankot (Reconstruction Finance Bank, RFB) rendelték, amely más források hiányában a központi költségvetésből közvetítette ki a pénzt a támogatott ágazatokba. A bányászati beruházások 70 százaléka, az elektromosenergia-ipari 87 százaléka, a hajógyártásnak pedig 65 százaléka az Újjáépítési Bank által nyújtott hitelekkel valósult meg. Az RFB által nyújtott kölcsönök igen puhák voltak, a kedvezményezett nagyvállalatok e pénzeszközöket leginkább vissza nem fizetendő támogatásnak tekintették.

A tervutasításos rendszer logikáját követő iparfejlesztési programnak és az árak központi rögzítésének mint a hiperinfláció ellenszerének elgondolása mögött a Gazdasági Stabilizációs Hivatal (Economic Stabilization Board, ESB) állt. Az ESB egyszerre volt statisztikai és tervhivatal, gazdaságkutató és pénzügyi főható-

ság. 1946–1947-ben az ESB azt a gazdaságpolitikát hirdette, amely szerint Japánt az elhúzódó válságból az aktív állami közreműködés, a tervezés, a mozgósítás és az adminisztratív eszközök alkalmazása vezetheti ki. A felső gazdaságirányítási posztokon tevékenykedő közhivatalnokok számára ez az út, közel egy évtizednyi hadigazdálkodási gyakorlat után majdnem természetes volt. Ráadásul a tervezés pártján állt számos, marxista tanokat követő befolyásos elméleti szakember. Meglepő módon ezt a politikát a szövetséges erők is aktívan támogatták.

Változás a megszállási politikában

A megszállásnak a rendszerváltást, az intézményi reformokat középpontba helyező periódusa nagyjából az 1947-es év közepéig tartott. Ezután egy újabb szakasz következett, amelynek során az amerikai politika céljai ártrendeződtek. Az első helyekre a zilált gazdaság normalizálása, az infláció megfékezése és a külső támogatás nélkül is finanszírozható növekedés beindítása került. Bármilyen további intézményi-szervezeti átalakítás csak akkor kaphatott zöld utat, ha nem keresztezte a gazdaság stabilitásához és növekedéséhez vezető utat.

A megszállás céljaiban bekövetkezett változásokat a történészek általában a hidegháború kezdetével, az Egyesült Államoknak az ázsiai színtéren való biztonságpolitikai megfontolásaival, a szovjet és kínai befolyással szembeni fellépéssel, az úgynevezett feltartóztatási doktrínával hozták összefüggésbe. A hidegháborús konfrontáció valóban fontos, de nem kizárólagos motiváló tényező volt (a többi indokra hamarosan kitérünk). 1948 elejére már mérsékeltek a jóvátételi kötelezettségeket, és arról határoztak, hogy radikális stabilizációs program végrehajtására van szükség ahhoz, hogy a japán gazdaság ne az Egyesült Államok gyámkodása alatt vegetáljon, hogy masszív segélyek nélkül se jusson csődbe, és hogy újra bekapcsolódhasson a nemzetközi kereskedelem áramába. Az Egyesült Államoknak nem volt más jó választása, mint hogy segítse és rászorítsa korábbi ellenségét arra, hogy minél előbb stabil és erős gazdaságot építsen ki. A gazdaságilag és politikailag is gyenge és ingatag Kelet-Ázsiában ugyanis csak Japánra számíthatott, mint lehetséges szövetségesre.

A hidegháborús légkör feszültebbé válásával tehát Japán stratégiai szerepe az Egyesült Államok biztonság- és külpolitikájában át- és felértékelődött. Az amerikai megszállási politika revíziójában azonban más okok is szerepeltek. Az 1947-es amerikai költségvetés külföldi segélyekre vonatkozó fejezetének összeállítása során ellentétes vélemény alakult ki a külügyi és a hadügyi tárca között. A hadügyminisztérium által szükségesnek tartott összeget a külügyminisztérium soknak találta, különösen annak fényében, hogy olyan vélemények kezdtek terjedni, hogy a japán kormányzat alig tesz valamit a gazdasági egyensúly helyreállásáért, a fenntartható növekedés feltételeinek létrejöttéért. Az a vád is megfogalmazódott, hogy a helyszínen tartózkodó, megszállásért felelős amerikai illetékesek tétlenek és felkészületlenek a gazdasági bajokkal szemben. Washingtonban kimondták: tarthatatlan

állapot, hogy az amerikai adófizetők pénzével a volt ellenséges országban ennyire nem hatékony módon gazdálkodjanak. Ez az élesen kritikus új hang már az új kormányzaté volt: 1947-ben az Egyesült Államokban a republikánusok kerültek hatalomra. Argumentációjukat még egy érveléssel fejezték meg: az Egyesült Államok nem engedheti meg, hogy a gyenge gazdasági teljesítmény, a kaotikus állapotok a japán baloldal malmára hajtsák a vizet.

A „tokiói amerikaiak”, azaz a szövetséges erők vezetői és szakértői azonban egy másik szempontot hangsúlyozva közelítették meg a kérdést. Ők még mindig az okkupáció sikerének bővületében éltek, és nagyra értékelték, hogy a japánok a konfrontáció helyett inkább az együttműködést választották. Megvalósulni látták a küldetést, hogy Japánt nyugati típusú demokráciává váljon. Úgy gondolták, hogy a megszállási reformok addigi eredményei alapján megbízhatóan lehetett arra számítani, hogy hamarosan megéri a helyzet a békeszerződés megkötésére, és hogy Japán a megszállás befejeztével is lojális szövetségese marad Amerikának. Ez az eredmény a főparancsnokság szerint bőven megérte a dollármilliókra rúgó ráfordításokat. Ráadásul a gazdasági bajokat ugyan súlyosnak, de radikális koncepcióváltás nélkül is megoldhatónak tartották. Abban is biztosak voltak, hogy ők, akik a japán valóság sűrűjében, a helyszínen tartózkodnak, a „otthoni” amerikai illetékeseknél jobban tájékozottak, és realisabb képpel rendelkeznek a japán gazdaságról és társadalomról.

Washingtonban azonban ezeket az érveket egyre kevésbé vették figyelembe. Magas rangú állami hivatalnokok jelentek meg Japánban, aki vizsgálóbizottságokat állítottak fel azzal a céllal, hogy a helyszínen tapasztalatokat gyűjtve néhány hónapon belül elkészítsék tényfeltáró és javaslattevő beszámolóikat. 1948 áprilisában a Johnston–Draper-jelentés adott átfogó képet a japán gazdaságról (Cohen, 1987). E dokumentum központi gondolata az volt, hogy az inflációs spirál megszakításának legfontosabb eszköze a költségvetési hiány lefaragása. Abban is egyértelműen állást foglaltak, hogy a külkereskedelmi korlátozások gátolják a helyreállítást és a növekedést, tehát Japán számára lehetővé kell tenni a lényegesen nagyobb nyersanyagimportot és a liberalizáltabb exportot.

A Johnston-bizottság a jóvátételi kötelezettség módosításával is foglalkozott. Ez volt egyike azoknak az okkupációs célkitűzéseknek, amelyek leginkább tükrözték a 180 fokos fordulatot az amerikai politikában. A büntetés kezdeti kemény jennemilliárdjait az egymást követő egyre pragmatikusabb felfogások a minimumra apasztották. 1948 nyarán azzal bízták meg Ralph Youngot az Egyesült Államok központi bankja (Fed) kutatási részlegének vezetőjét, hogy munkatársaival együtt dolgozza ki a jeni egységes árfolyamának mielőbbi bevezetéséhez szükséges előfeltételeket. A Young-misszió munkája az árfolyam-meghatározás technikai részleteinek kidolgozásával indult, de amikor a jelentés elkészült, kiderült, hogy megszületett a japán stabilizációs program előtanulmánya, amely kiterjedt minden fontosabb makrováltozóra és az azok közötti összefüggésekre.

A Young-jelentés lényege a következőképpen összegezzhető. Az egységes árfolyamot a lehető legrövidebb időn belül be kell vezetni. E nélkül egyrészt reménytelen

az infláció megfékezése, másrészt pedig a hatékony exportösztönzés is elképzelhetetlen a párhuzamosan működő árfolyamok rendszere mellett. A japán export lényeges javulása vezethet csak a célul kitűzött gazdasági önállóságához. Az árfolyam stabilitása csakis szigorú antiinflációs politika mellett biztosítható. Az ilyen politika középpontjában az állami kiadások csökkentésének és az adóbevételek növelésének kell állnia. Ez utóbbihoz viszont az adórendszer átfogó reformjára is szükség van.

A japán gazdaság stabilizációjával és segélyezésével kapcsolatos véleménykülönbségek 1948 őszi a Fehér Ház környekén is összecsaptak. Az Egyesült Államok elnökének tanácsadó testülete a szövetséges erő főparancsnokságát és annak felettes szervét, a hadügyminisztériumot is élesen támadta, mert nem lépnek fel határozottan Japán tornyosuló gazdasági bajaival szemben. A hadügyminisztérium ultimátumot kapott: az Egyesült Államok kormánya megvonja Japántól a segélyeket, ha rövid időn belül nem következik be lényeges javulás a gazdaság egyensúlyi helyzetében. 1948. december 10-én a nemzetbiztonsági tanács jóváhagyása után Douglas MacArthur tábornok kézhez kapta azt az utasítást, amely kilenc pontban foglalta össze a legszükségesebb teendőket a stabilizáció érdekében. A dokumentumra úgy tekintettek, mint utolsó figyelmeztetésre a japán kormány számára.

Joseph Dodge stabilizációs programja

MacArthur tábornok szakmai erősítést kért Washingtonból ahhoz, hogy a japán kormány következetesen végrehajtsa a stabilizációs programot. Joseph Dodge-t választották a független, széles jogkörrel rendelkező pénzügyi tanácsadói poszt betöltésére, akit Truman elnök személyes felkérése győzött meg arról, hogy Japánba utazzon. Dodge az amerikai bankvilág elismert szakembere volt. Makropénzügyekben való jártasságát már korábban bizonyította, a szintén megszállt Németország 1948-as valutareformjának kidolgozásakor. Közvetlenül azelőtt pedig, hogy a japán feladattal megbízták, az amerikai bankszövetség, az American Bankers Association (ABA) elnökévé választották.

Joseph Dodge portréjához még az is hozzátartozik, hogy következetesen konzervatív gazdaságfilozófiája széles körben ismert volt. Gyanakvó volt az állam második világháború utáni megnövekedett gazdasági szerepvállalásával szemben, a pénzügyekben pedig ortodox monetarista elveket vallott. Dodge tudatában volt annak, hogy gyorsan kell cselekedni, és többek között ezért sem a japán helyzet egyediségére, a komplex összefüggések feltárására, hanem mindenekelőtt a gazdasági stabilizáció általános érvényű módszereire koncentrált.

Dodge-nak a megoldandó feladatra vonatkozó elgondolása a következőképpen foglalható össze. A japán gazdaságnak „nagykorúvá” kell válnia, azaz csökkenő amerikai segélyek mellett is el kell tudnia indulni a tartós növekedési pályáján. A saját erőből történő finanszírozás a japán gazdasági adottságok mellett természetesen elképzelhetetlen volt a külkereskedelem megfelelő volumene és normális, azaz a piac-

gazdaság szabályai szerinti működtetése nélkül. A normális külkereskedelemhez pedig az adminisztratív kötöttségek feloldásán túl szükség volt a jen egységes árfolyamának meghatározására és rögzítésére is. Az egységes árfolyam bevezetése és különösen fenntarthatósága azonban a hiperinfláció közepette kivitelezhetetlen lett volna. Az összützet tehát az áremelkedések megállítására kellett irányítani. Dodge, az előzőkben említett szakértővel egyetértve, az infláció legfőbb forrását a laza költségvetési politikában jelölte meg, 1948-ban a teljes (tehát az elkülönített állami pénzalapokat is figyelembe vevő) költségvetési hiány 348 milliárd jen volt, ami az akkori nemzeti jövedelem körülbelül 15 százalékának felelt meg. A deficitet a kormány kötvénykibocsátással és a központi bank által folyósított hitelekkel fedezte.

Dodge alapos munkát végzett, minden egyes minisztérium költségvetését a legapróbb részletekig áttekintette, és kérdőjelet tett minden olyan kiadás mellé, amelynek nem találta fedezetét a bevételi oldalon. 1949 márciusára pedig szakértőivel együtt kidolgozta a stabilizációs program legfontosabb pillérének tekinthető költségvetési tervezetet. A japán kormánynak más választása nem volt, mint hogy ezt a dokumentumot nyújtsa be a parlamentnek elfogadásra. Az 1949-es költségvetés ugyan változatlan árakon számolva majdnem negyedével nagyobb volt, mint az 1948-as büdzsé, viszont lényegesen kisebb, mint a japán pénzügyminisztérium eredeti elképzelése. A kiadási oldal belső arányainak átrendezése során a legnagyobb költségcsökkentések az állam gazdasági tevékenységét érintették. Mindenekelőtt az állami beruházásokat és iparnak nyújtott támogatásokat fogták vissza. Több száz-ezerrel apasztották a közalkalmazottak létszámát is. Növelte viszont a kiadásokat az, hogy – igaz, szigorúan átmeneti jelleggel – ártámogatás formájában előirányozták az egységes árfolyam bevezetéséből adódó veszteségek részleges kompenzálását.

A költségvetés bevételi oldalát is átformálta a Dodge-terv. Az államháztartás két fő bevételi forrásra támaszkodott. Az egyik csatornán a japán adóalanyokra kirótt összegek folytak be, a másikon pedig az Egyesült Államok segélyprogramjai keretében szállított áruk eladásából származó bevétel, az úgynevezett Counterpart Fund. (Az alap képzésének és felhasználásának módszere hasonló volt ahhoz, ahogy a Marshall-segélyt kezelték a nyugat-európai országokban.)

Joseph Dodge az adózás területén sem bizonyult lágyszívűbbnek, mint az állami költségek megszorításánál. Rákényszerítette a japán illetékeseket a jövedelemadó jelentős növelésére és az adózási fegyelem erősítésére. Csak az adóbevételek növelése azonban nem volt elegendő, a helyzet már megérett a japán adórendszer átfogó reformjára is. Ez már nem Dodge feladata volt, hanem a Carl Shoup vezette másik amerikai misszióé, amely 1949 végére kidolgozta az új adórendszer amerikai mintára készült tervezetét. Dodge kezdettől fogva szem előtt tartotta azt a célt, hogy a japán gazdaság újraintegrálódjon a világgazdaságba. Ehhez pedig, ahogy erről már korábban szó esett, a jen egységes árfolyamának bevezetésére volt szükség. A valutaárfolyam rendezése már 1947 derekán napirendre került, ám akkor illúzió lett volna bármiféle stabilitásra számítani, hiszen a japán inflációs ráta akkor 5-6-szorosa volt a fő kereskedelmi partnerek átlagának.

Dodge és munkatársai, a szövetséges erők főparancsnoksága és a japán szakértők együtt vizsgálták, hogy a 270 és 400 jen/dollár közötti sávban az egyes árfolyamoknak milyen hatásuk lesz a külkereskedelem volumenére és a belső árakra. Mindenekelőtt attól tartottak, hogy ha túl alacsonyan állapítják meg az árfolyamot, akkor az nem segíti az exportorientált gazdaságpolitikát. Végül 1948 tavaszán a 360 jen/dollár árfolyamot fogadták el és ez a valutakurzus a hetvenes évek elejéig nem változott.

A sokkterápia hatása

A konzervatív párt vezette japán kormány egyetértett a szigora miatt sokkterápiának tekinthető stabilizációs programmal, de számos ponton Joseph Dodge-étől eltérő álláspontot képviselt. Az infláció megfékezését, a gazdaság „racionalizálását”, a nagyvállalatok exportorientációjának erősítését támogatták, és a szakszervezetek gyengítése is megfelelt politikai érdekeiknek. Ugyanakkor – szintén belpolitikai szempontból – nehezen szánták rá magukat a kormány népszerűségét csökkentő intézkedések bevezetésére. (A pártok például választási kampányaikban nemcsak, hogy nem említették az adók emelését, hanem éppen hogy csökkentést ígérték). Dodge azonban egyetlen lényeges ponton sem volt hajlandó kompromisszumot kötni, azaz az eredeti stabilizációs terv nem módosult.

A japán kormány így ahhoz a taktikához folyamodott, hogy a népszerűtlen intézkedések bevezetését a szövetséges erők főparancsnokságának írásbeli utasításához kötötte. Ezzel a felelősséget a megszorításokért az amerikaiakra hárították át. A közvélemény számára úgy tűnhetett, hogy az amerikai közvetlen beavatkozás Japán belügyeibe erősödik, és minden bajért a megszállás okolható. Néhány hónappal a stabilizációs csomag bevezetése után a japán gazdasági élet szinte valamennyi szereplője a bőrén érezte a dodge-i megszorítások következményeit. Nemcsak a bérből és fizetésből élők amúgy is alacsony (nem amerikai vagy európai standard alapján mérve alacsony, hanem annál lényegesen rosszabb) életszínvonalának növekedése torpant meg, hanem a kisvállalkozók millióinak egzisztenciája is kockán forgott. A hitelhez jutás korlátozása már 1949-ben ahhoz vezetett, hogy a kisvállalatoknak mintegy 30 százaléka tönkre ment, a túlélők pedig nagy számban bocsátottak el alkalmazottakat vagy nem fizettek bért.

A koreai háború

Azt már sohasem fogjuk megtudni, hogy milyen mértékű recesszióba süllyedt volna a japán gazdaság és ez milyen politikai-társadalmi áldozatokkal járt volna, ha a Dodge-féle stabilizációs sokkterápia valamennyi elemét következetesen megvalósítják. 1950 nyarának közepén ugyanis újabb nem várt fordulat következett be. Japán közvetlen szomszédságában, a Koreai-félszigeten Észak és Dél között kitört

a háború, és ez mentőövnek bizonyult a japán gazdaság számára. Az Egyesült Államok katonai szükségletei – a közlekedési eszközöktől kezdve az acéllemezeken és vegyipari termékeken keresztül a legkülönfélébb szolgáltatásokig bezárva – ugrásszerűen megnövekedtek, és e termékek legfőbb beszállítóinak a japán vállalatokat választották. Ez a dollárban azonnal fizető, gyorsan növekvő kereslet nagyot lendített a japán gazdaságon. Egy csapásra megszűnt a kapacitáskihasználatlanság, a felhalmozott készletek leapadtak. *Adams* (1964) adatai szerint a japán vállalatok néhány hónap leforgása alatt 100 milliárd jennyi készlettől szabadulhattak meg. A japán ipar teljes gőzzel termelhetett. A kibocsátás 1951–1952-ben elérte a pszichológiai küszöbnek tekintett 1934–1936-os szintet. A növekedésnek korlátot csak a belső szűk keresztmetszetek, főleg az alpanyagszektor és a közlekedési infrastruktúra állított.

A japán fizetési mérleg ugrásszerű javulása egyértelműen a koreai háború következménye volt. Különösen kedvezően hatott a „láthatatlan” export. Ebbe a kategóriába sorolták ugyanis az úgynevezett rendkívüli hadiszállításokból származó bevételeket. A hadimegrendelések 1951-ben az exportbevételek 44 százalékát, 1952-ben pedig már 65 százalékát, a GNP-nek pedig 4-5 százalékát tették ki. Az így keletkezett jövedelmek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az Egyesült Államokból folyósított segélyeket 1951-től már komoly mértékben csökkenteni lehetett.

A dinamikus növekedés és a koreai háborúhoz kapcsolódó világpiaci árrobbanás negatív hatásaként azonban az infláció ismét gyorsulni kezdett. Az alig másfél év alatt megduplázódó exportbevételek a költségvetés elkülönített valutaalapján keresztül jenre átváltva áramoltak a gazdaságba. A bankjegykibocsátás gyors ütemben bővült, a megugrott exportárak maguk után húzták a belföldi árakat is. 1951-ben a termelői árak 40 százalékkal, a fogyasztói árszínvonal pedig az 1950-es csökkenés után 16 százalékkal emelkedett.

Akár mennyire is megváltoztak a körülmények a koreai háború következtében, az amerikai kormány illetékesei továbbra is orvosolandó problémának tekintették a japán makrogazdaság ingatag egyensúlyát. Joseph Dodge ismét a helyszínre érkezett, hogy nyomatékot adjon álláspontjának, miszerint az 1949-es stabilizációs programban foglaltak mit sem veszítettek aktualitásukból. Japán részről újra és újra felvetették az adócsökkentést mint politikailag indokolt lépést, azonban Dodge ellenezte a költségvetési szigor bármilyen enyhítését. Nem helyeselte a központi bank azon lépéseit sem, amelyek a hitelnyújtás terén megbontották a költségvetési és monetáris politika összhangját.

Dodge véleménye az volt, hogy a hadikonjunktúrából származó extrajövedelem semmiképpen sem szolgálhatja az életszínvonal növekedését, hanem azt a legfontosabb iparágak modernizálását elősegítő beruházásokra és az export ösztönzésére kell fordítani. A gazdaság legsebezhetőbb területe továbbra is a külkereskedelem maradt. A japán gazdaság szabályos versenypiaci exportból még mindig nem tudta fedezni a gazdaság működéséhez és szerkezetének modernizálásához elengedhetet-

lenül szükséges nyersanyag-behozatal és a fejlett technikát hordozó gépipportot. Világos volt, hogy sem a hadimegrendelésekre, sem pedig az Egyesült Államok gyámolító segélyeire nem lehet gazdaságpolitikát építeni, különösen akkor, amikor már küszöbön állt a békeszerződés aláírása, Japán függetlenségének visszanyerése.

Az Egyesült Államok védőhálójára azonban továbbra is számítani lehetett: a hidegháborús viszonyok közepette ugyanis olyan forgatókönyv nem létezett, hogy a megszállás befejezésével az Egyesült Államok elengedné befolyása alól Japánt, és kivonná magát a szigetország felemelkedésének támogatásából. A magára hagyott Japán természetes módon fordult volna Kína mint potenciálisan legnagyobb kereskedelmi partnere felé. Az új ázsiai erőegyensúly kialakítására törekvő Egyesült Államok azonban nem engedhette meg, hogy Japán egy kommunista országhoz közeledjék. Rá is szorították a japán diplomáciát arra, hogy ismerje el Tajvant, ami egyet jelentett a Kínai Népköztársaságtól való elszigetelődéssel.

A térségben Japánon kívül más ország nem jöhetett számításba, hogy a szovjet és a kínai terjeszkedéssel szemben a „szabad világ” és legalább annyira az Egyesült Államok érdekeinek védőbástyája legyen. Ehhez igazodott az 1951 tavaszára kidolgozott „Egyesült Államok és Japán közötti gazdasági együttműködési terv” is, amelyből kiolvashatók a két ország stratégiai együttműködésének sarokpontjai. Először is az amerikai elképzelések szerint a japán iparnak fel kellett készülnie arra, hogy növekvő mértékben állítson elő hadiipari termékeket, amelyeket egyrészt az Egyesült Államok importál, és részben reexportál délkelet-ázsiai szövetségeseinek, másrészt pedig Japán saját hadseregének felfegyverzéséhez használ fel. Másodszor: Japán és a délkelet-ázsiai országok kereskedelmi integrálása lett volna. E szerint az elképzelés szerint Japán a régióból szerezte volna be nyersanyag- és élelmiszer-importjának döntő részét, ugyanakkor a délkelet-ázsiai országok nyitottakká váltak volna a japán feldolgozóipari export előtt.

A japán ipar műszaki színvonala és a munkaerő képzettsége lehetővé tette, hogy az Egyesült Államok által kezdeményezett, a hadiipari gépgyártás súlyát növelő struktúraátalakítás ne ütközzön technikai akadályokba. Így tehát annak ellenére, hogy a koreai konfliktus megoldását segítő béketárgyalások már 1951 júliusában elkezdődtek, a Japánnak adott katonai megrendelések az év első feléhez képest a másodikban csaknem megduplázódtak. 1952 elején már 2700 japán cég csatlakozott a katonai beszállítási programhoz.

A stratégiai terv két másik része azonban nem teljesült. Egyrészt Japán és délkelet-ázsiai szomszédai között a kereskedelmi kapcsolatok korántsem fejlődtek olyan intenzitással, mint ahogy az az amerikai elképzelésekben szerepelt. Ehhez a délkelet-ázsiai országok részéről sem a politikai, sem a gazdasági feltételek nem voltak adottak. Másrészt pedig a japán kormány következetesen ellenállt annak az amerikai nyomásnak, amely a hidegháború legkeményebb éveiben Japán újrafegyverzését szorgalmazta. A szélsőséges nacionalistáktól eltekintve a japán belpolitikában konszenzus volt abban, hogy az újrafegyverzés biztonságpolitikai szempontokból veszélyes, hosszú távú gazdasági haszna pedig erősen megkérdőjelez-

hető. A baloldali ellenzék a kül- és biztonságpolitikában a semleges státus elérését tartotta volna kívánatosnak. A hatalmon lévő konzervatív Josida-kormány viszont számolva a kor realitásaival, külpolitikailag teljes mértékben elkötelezte Japánt az Egyesült Államok mellett, és az ország védelmét is az Egyesült Államokra bízta. Így 1951-ben San Franciscóban az úgynevezett „támaszpontos békeszerződés” aláírására került sor. Ez a békeszerződés, amely 1952 áprilisában lépett hatályba, jelentette a megszállás végét és az ismét szuverén né vált Japán számára az új – az egy évtized múlva a gazdasági csodához vezető – út kezdetét.